

*Суворова Л. К.,**кандидат філологічних наук,**викладач української мови і літератури вищої кваліфікаційної категорії**КЗВО «Житомирський базовий фармацевтичний коледж» Житомирської обласної ради**Храпчук С. Ю.,**професійний музикант, письменник*

ПСИХОЛОГІЗМ МАЛОЇ ПРОЗИ М. МОГИЛЯНСЬКОГО

Анотація. Епоха раннього модернізму відзначається посиленням письменницького інтересу до тем ірраціонального характеру, завдяки чому принцип психологізму стає чи не однією з провідних манер відтворення внутрішнього світу персонажа, способом розуміння і пояснення його дій та вчинків. Особливості моделювання образного світу М. Могілянського простежувалися у літературознавчих студіях Т. Гундорової, С. Кривенка, Н. Шумило, Н. Котенко, Л. Демська-Будзуляк, О. Зелік, А. Меншій, А. Сергєєва, проте принцип психологізму як один із ключових принципів художньо-образної картини світу раннього українського модернізму не було презентовано крізь призму окремого наукового дослідження. Особливості вираження психологізму у період переходу від реалістичної манери письма до модерністської набувають суттєвих змін, що можна прочитувати на рівні мовному, нарративному, композиційному, когнітивному. На основі малої прози письменника («Стріл», «З темних джерел життя», «Згуба») прослідковується використання письменником палітри засобів щодо увиразнення принципу психологізму, зокрема, на рівні моделювання художнього психопортрету, через описи відчуттів самотності, відчуження, страху, безвиході, абсурдності, приреченості, втоми, прояв різних ірраціональних станів (марень, сновидінь, інтуїтивних прозрінь). Психоемоційна напруга посилюється у художньому тексті через фрагментарність, використання внутрішніх діалогів, самоаналіз, наявність ремінісценцій, екзистенційність зображеного, еротизм, фізіологізм. Використання автором прийому композиційного кільця та конструкцій-повторів створює ефект своєрідної психологічної градації, як-от у новелах «Стріл», «Згуба». Актуалізація ідей західноєвропейської філософії, зокрема поглядів А. Шопенгауера, художньо увиразнює концепти свободи до життя та життєвого вибору. Апелювання до зображення ідеї роздвоєння особистості сприяє тому, що герой перебуває в стані невизначеності, розгубленості. Аналізовані новели письменника по-новому презентують образ жінки, яка з традиційного типу жінки-землі, жінки-матері набуває вияву модерної жінки. Для автора суттєвим було підкреслити розуміння жінки не як «ікони», а як «тіла», що досягається завдяки використанню прийомів натуралізму, зокрема через заострення психофізіологічних відчуттів. Прочитання творів М. Могілянського дає підстави вважати, що використання письменником такого психологічного інструментарію свідчить про спроби заперечення ним реалістичного способу зображення дійсності і поступового переходу до нових форм та прийомів осягнення художнього світу.

Ключові слова: психологічна деталь, психопортрет, самоаналіз, внутрішні монологи, психологічна градація, модерна естетика.

Постановка проблеми. Модерністська проза кінця XIX – початку XX ст. характеризується низкою ознак, серед яких психологізм відіграє чи не ключову роль, адже з його допомогою відбуваються «вивільнення особистості з-під влади традиції, соціальних правил і раціональних моделей поведінки» [2, с. 213–214]. Поява і пропагування ідей західноєвропейського мистецтва в українському літературному просторі пов'язане передусім з оновленням імен. Переважно цей період презентують загальновідомі письменники, натомість ними не вичерпується те коло митців, у творах яких можливим видається прочитання естетичних та філософських принципів тієї епохи. Досить вдячною у ключі ранньомодерної естетики постає творчість одного з малодосліджених митців кінця XIX – початку XX ст. М. Могілянського, постать якого окремі літературознавці розглядають у рамках канону раннього українського модернізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. Гундорова поміж прізвищ В. Підмогильного та В. Домонтовича виділяє й М. Могілянського з його інтелектуальним романом [2, с. 333]. Н. Шумило, С. Кривенко відзначають модерністські особливості оповідної манери письменника, жанрову своєрідність його прози, унікальність наратологічної техніки [18, с. 171]. Л. Демська-Будзуляк [4], Н. Котенко [9, с. 11–12], Н. Полонська-Василенко, Р. Корогодський, О. Зелік [7] творчість цього письменника розглядають у контексті неокласичного дискурсу. На думку С. Кривенка, М. Могілянський постає серед кола неокласиків своєрідною «сполучною ланкою» [11, с. 111]. Неокласичні погляди М. Могілянського, за спостереженнями Н. Котенко, могли сформуватися під впливом спілкування з видатними авангардистами: А. Ахматовою, М. Гумільовим, В. Маяковським, А. Лур'є, О. Толстим. Перебуваючи у Петербурзі, письменник вів активне мистецьке життя у колі постійних відвідувачів літературно-мистецького кабаре «Бродяча собака».

А. Меншій окреслює низку прийомів психологізму у відтворенні автором жіночих образів. Дослідниця, зіставляючи новелістику М. Коцюбинського та М. Могілянського, підкреслює зміни у сприйнятті жінкою свого становища у суспільстві: відбувається поетапне витіснення образу жінки-матері, жінки-природи, жінки-землі образом самодостатньої модерної героїні [13].

С. Кривенко у дисертаційному дослідженні, присвяченому творчості М. Могілянського, здійснює комплексне дослідження жанрової природи його творів з позиції проблематики та унікальності образного світу митця [10]. Використання психологічного інструментарію у прозових текстах письменника

прочитує А. Сергєєв, зазначаючи, що у своїх творах М. Могилянський зображує події ніби зсередини. С. Журба пропонує власне бачення щодо інтерпретації роману «Честь» М. Могилянського, вирізняючи у письменника «психологізм прози», екзистенційність, фрагментарність, монтажність, «авторську гру», «функцію втягнення реципієнта у світ художньої дійсності», наявність ремінісценцій, алюзій, інтертекстуальних прийомів [7, с. 95–97]. М. Богданова розглядає екзистенційні концепти у малій прозі М. Могилянського, апелюючи до європейських естетичних принципів початку ХХ століття. Дослідниця виокремлює концепти життя-для-себе, життя-для-іншого, самотності, відчуження, нудоти, свободи, абсурдності у світі, самогубства.

Аналіз інтерпретаційної наукової спадщини скеровує на формулювання **мети дослідження**, яка полягає у простеженні прийомів психологізму малої прози М. Могилянського.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що ранні прозові тексти М. Могилянського – «Недоля», «Сльози», «Покута», «З темних джерел життя», «Коротке побачення», «Згуба» – свідчать про тісний контакт з традицією, внаслідок чого у творах можна спостерігати і реалістичні ознаки, і перші проблиски модерністської естетики, зокрема звернення автора до посиленого психологізму і детально описаних відчуттів тривоги, страху, безвиході, втоми, приреченості, різноманітних передчуттів, роздумів, марень, сновидінь, інтуїтивних прозрінь [14, с. 63].

Експозиція новели «Стріл» рясніє описами найдрібніших деталей задля увиразнення еротичних мотивів, художній ефект яких посилюється завдяки використанню натуралістичних прийомів: «У палкій уяві я вже не зазірав у темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахощів, під губами чув її вогкі, тремтячі від моїх шалених поцілунків вуста, вуста, що, однак, тільки приймали мої поцілунки, але уперто ані разу не одповіли на них» [15, с. 441]. Саме декадентська образність робила акцент на загостренні психофізіологічних відчуттів, «кї центром стає виховання здатності відчувати, здатності, яка давала би суб'єктові змогу переживати всі відчуття, які тільки існують у світі» [2, с. 218].

С. Жигун у монографічному дослідженні «Лабіринти і горизонти українського неореалізму» вказує на те, що у творах цієї епохи, крім відтворення суспільно-побутової тематики, відбувається поглиблення психологічних сторін життя героя, «зображуються не так дії і вчинки, як відчуття та думки» [6, с. 21]. Незважаючи на те, що більшість дослідників розглядає творчість М. Могилянського у контексті неокласицизму, все ж у його творах можна простежити ознаки неореалістичного письма: «Різкість барв, прагнення перейти від побуту до буття, філософії, показування, а не розказування, лаконізм і імпресіоністичність образів та натяки на недовомовленості, що відкривають шлях до співучасті читача; нове мовлення, символи» [6, с. 23]. Різностильова манера митця щодо відтворення внутрішнього світу героїв, їхніх почуттів та переживань вкотре засвідчує про нові шукання і спроби переосмислення традиційного канону.

Часто зринають у тексті мотиви тривоги, страждання та психоемоційного напруження, що, за А. Шопенгауером, є наслідком передчуття якоїсь катастрофи. На думку мислителя, будь-яке страждання є первинним станом людини, «це не що інше, як нездійсненне і перерване прагнення» [17]. Так, у новелі «Стріл» окремі сцени рясніють відтворенням хво-

робливих настроїв через звертання до «фізіології й еротики» [2, с. 168]. Експозиція новели переобтяжена естетизацією еротичних чуттів, про що уже згадувалося вище, проте опис цих відчуттів зринає у творі кілька разів, начебто автор має на меті підкреслити надмірну емоційну напругу і показати жінку у новій художній перспективі: «Жіночий еротизм артистично завуальовується, естетизується, завдяки чому жінка в чоловічому сприйнятті стає ідеальною проекцією його еротичних бажань» [14, с. 108]. Кожен такий роздум у палкій уяві чоловіка породжує стан, рівнозначний «зведенню моральних явищ до фізіології» [2, с. 224]: «Ніякими словами не зруйнує вона і не уб'є того переконання, бо я чув не раз тремтіння її вогких жагучих вуст від моїх шалених поцілунків <...> Почувши те тремтіння, в якійсь екстазі пив нектар, полинувши душею в зоряне небо від убогої, нудної землі» [15, с. 441]. У цьому любовному трикутнику перебування у законному шлюбі з чоловіком-нелюбом рівнозначне виконанню ролі жінки-жертви. Водночас у відносинах із коханцем вона функціонує у ролі жінки-артистки. У такому зіставленні виразно підкреслено особливості жіночої природи: надмірна чуттєвість, мінливість, еротизм, емоційність [14, с. 107]. Саме таке відтворення жіночої образності свідчить про модерністські шукання письменника: жінка перестає бути «іконою» і вперше в українській літературі вона стає тілом [3, с. 96].

Описи природи виконують функцію психологічної паралелі, мета якої часто полягає у розбавленні наростаючої внутрішньої напруги в душі героя. Механізм дії полягає у зображенні сприятливого релаксаційного пейзажного інтер'єру: «Ліс привітав мене лагідним шумом вершин як доброго знайомого, душевні турботи котрого він здавна знав і не раз заспокоював своєю відвічною мудрістю, упевняючи, що всі наші турботи – суєта суєт...» [15, с. 441].

У новелі «З темних сторін життя» психологізм зображуваного підкреслюється концепцією часу, що досягається багатозначним зверненням письменника до образу годинника. У тексті час виконує роль маркера, яким означено основні моменти життя героя, певні поворотні події, одночасно плінність буття і смакування кожним моментом. Будучи у стані «тут-і-тепер», Аргулін співставляє момент «зараз» із моментом у майбутньому – «завтра, «післязавтра», ніби поєднуючи часові відрізки у єдину площину. Автор слушно зауважив, що герой ототожнює себе із годинниковою стрілкою, що «ходить, бо хтось невідомий завів механізм, що керує ним» [15, с. 446]. Концепція часу як швидкоплинного означника, що маркує межі життя людини, провокує «нагнітання означень, де настрої переростає в естетичний жест, надмірну чуттєвість, метафізичне страждання і самотність, психологію смерті» [Гунд, с. 200]. На думку Т. Гундорової, численні повтори у художньому тексті «фіксують не лише зачарованість словом й естетичним сповзанням в риторику словесного тексту, але й матеріалізацію мови як такої» [2, с. 251]. Образ годинника амбівалентний: з одного боку, він прочитується як засіб «смакування радості життя», а з іншого – механізм, що «убиває» цю радість. Таке сприйняття пов'язане з усвідомленням того, що його кохана смертельно хвора. Головний герой постійно перебуває у вирі залежності від часу: «Час – визначений, його ховає таємнича завеса з якихсь-то хвилин, годин, днів, місяців, років, але ся завеса прорветься, і він прийде, невідворотний, неминучий час» [15, с. 447].

Механізм дії психологічної напруги активізується завдяки смисловій грі, яку письменник ніби пропонує читачеві: на перший погляд, хворою та приреченою на смерть здається дружина Аргуліна, але у розв'язці новели герої ніби обмінюються ролями – саме її чоловік у пориві агресії скоює самогубство: «Аргуліна знайдено мертвим з простреленою головою <...> з'явилася коротенька звістка про його таємничу, нерозгадану смерть» [15, с. 448]. Дослідження у сфері нейрофізіології показують, що агресія працює як стимул, який несе загрозу людському існуванню, іншим живим істотам та життєво важливим і необхідним інтересам. У будь-якому разі агресія повинна вивільнятися; вона функціонує в людському організмі як механізм, який приводиться в дію за наявності відповідних умов. Причиною агресії переважно є нарцисичний самозахист індивіда [14, с. 42]. Літературна модель особистості у ранньомодерністському каноні часто маркувалася деструктивними й автодеструктивними ознаками, які тлумачаться З. Фройдом, Е. Фроммом як «смертоносні (танатичні) на противагу життєствердним і продуктивним типам» [14, с. 28].

На думку С. Кривенка, у значній частині творів, зокрема «Стріл», «З темних джерел життя», «Згуба», можна простежити використання конструкцій, укладених «з "кілець" психологічного процесу». Така композиційна техніка нагадує «мозаїку», сконструйовану на проблемно-тематичному рівні й оприявлену через мотиви убивства і самовбивства. У психологічному нарисі «Згуба» автор порушує тему безнадійного розпачу, зневіри і каяття. Твір розпочинається з розв'язки, у якій зазначено, що героїня перебуває на межі між життям і смертю, оскільки хворіє на сухоти. Травматичний стан внаслідок хвороби породжує психологічну дисоціацію, відчуження особистості, неврастенію, апатію та втому.

Через безсенсовність буття єдиним порятунком для себе жінка вбачає смерть. За слушним зауваженням Л. Газнюк, здоров'я і недуга це не лише «артефакти культури», а й будь-яка «форма досвіду»: «Інтерпретація хвороби передбачає розгляд цього феномена у внутрішньо особистісному, інтраперсональному плані життєдіяльності людини» [1, с. 293]. Порушення психологічної цілісності і стабільності, очевидно, пов'язане з «невгасимою мукою винного сумління <...> За гроші, кажу, продавала свою любов і своє тіло...» [15, с. 448]. Героїня абсолютно була переконана у тому, що її спосіб життя не порушує якихось моральних установок, проте, перебуваючи у стані наближення смерті, жінка переживає передчуття провини, сорому. На думку К. Льюїса, тільки у хвилини сорому людина правильно бачить саму себе [12, с. 396]. Натомість початок ХХ століття ілюструє переосмислення соціальних та моральних меж щодо сприйняття людиною її персонального соматичного буття, оскільки «змінились уявлення про порядне, пристойне, ганебне і соромне» [1, с. 190].

Порушення внутрішньої гармонії зумовлене тим, що героїня втрачає свою визначеність як особистості, натомість навколишній світ сприймається як ніщо [16, с. 22]. У таких переконаннях прочитуються ідеї західноєвропейської культури, зокрема філософські погляди А. Шопенгауера. М. Могилянський в образ жінки вкладає ключові концепти філософії свого часу: бунт проти усталених норм, необмеженої волі до життя. Жінка вважає, що найвище благо для людини – «знайти свій шлях», позбавившись «великих офір, великої жертвенності»; особливості свободи вона шукала у коханні, позбавленому

моральних рамок та обмежень: «Необмежена воля – найвищий екстаз» [15, с. 450]. У новелі застосовано прийом композиційного кільця, тобто тексту у тексті. В історію життя однієї жінки влітається нею ж пережита життєва драма: «Святий серп Афродіти пізнав ще раз «желтизну колосів злачних» <...> Коли все було скінчене і хлопчик став чоловіком, його нерви не витримали <...> Меч материнської ніжності пронизав мою душу <...>» [15, С. 450–451]. У творі простежується використання М. Могилянським ремінісценцій з поезії сучасника та знайомого письменника Валерія Брюсова «Лгите зовом поцѣлюя». Образ серпа символічно споріднює новелу М. Могилянського «Згуба» з новелою М. Яцкова «Серп». В обох прозових текстах образ серпа постає засобом посилення психоемоційної напруги, необхідної для моделювання кульмінаційного моменту. Якщо у М. Яцкова цей образ слугує знаряддям вбивства, засобом самозахисту від насильницьких дій, то у М. Могилянського він символізує сексуальну ініціацію героя.

Висновки. Ранньомодерністські прийоми, до яких звертаються автори тієї епохи, ілюструють зміни в художньо-образній картині та демонструють новий спосіб мислення. Поширення в українській літературі зламу ХІХ – ХХ ст. присмеркових настроїв продукує ідеї швидкоплинності буття. Таке сприйняття дійсності породжує відповідні психологічні настрої, що виникають через проживання відчуттів страху, безвиході, песимізму, слабкості, психологічної дисоціації, неврастені, втоми, хворобливості, суїцидальних станів. Переплетіння у малій прозі М. Могилянського різних стильових тенденцій (романтичного містицизму, натуралізму, експресіонізму, імпресіоністичної фрагментарності) створює унікальну психологічну канву, типову для стильової манери модернізму. Психологізм у письменника оприявнюється завдяки використанню ним уривчастості мови, натуралістичного відтворення фізіологічних станів, композиційних прийомів (повтори, техніка «кільця»), що свідчить про відхід від традицій реалізму і перші спроби у новому художньому форматі. Прочитання творчості М. Могилянського крізь світоглядно-естетичні принципи кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема з посиленою увагою до психологічних технік та прийомів, сприятиме розширенню когорти імен в українському літературному просторі раннього модернізму.

Література:

1. Газнюк Л. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття: Монографія. Київ: ПАРАПАН, 2008. 368 с.
2. Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Київ: Критика, 2009. 448 с.
3. Гундорова Т. *Femina melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ: Критика, 2002. 274 с.
4. Демська-Будзуляк Л. Українське літературознавство від ідеї до тексту: неокласичний дискурс: монографія. Київ: Смолоскип 596 с.
5. Сфремов С. В пошуках нової красоти. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 52–53.
6. Жигун С. Лабіринти і горизонти українського неореалізму: Монографія. Київ: Бізнесполіграф, 2015. 400 с.
7. Журба С. «Я нічого не пропоную, я лише викладаю»: авторська інтенція у романі «Честь» М. Могилянського. С. 95–99.
8. Зелік О. Літературознавчі погляди Михайла Могилянського і неокласиків: зіставний аспект. *Філологічні трактати*. Том 9. № 2'2017. С. 142–148.

9. Котенко Н. Неп'ятірне гроно київських неокласиків. *Київські Неокласики : антологія* упорядник Н. Котенко. Київ : «Смолоскип», 2015. С. 5–47.
10. Кривенко С. Творчість Михайла Могілянського у літературному контексті доби : автореферат на здобуття ступеня кандидата філологічних наук. Київ : 2002. 20 с.
11. Кривенко С. Михайло Могілянський у колі неокласиків. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2017. № 36. С. 110–117.
12. Льюис К. Страдания. *Эстетическая мысль : Научно-публицистические чтения*. Москва : Республика. С. 375–438.
13. Менший А. Образы «новых» жінок у новелістиці М. Коцюбинського та М. Могілянського. *Збірник наукових праць(філологічні науки)*. 2015. № 6. С. 189–195.
14. Суворова Л. Концепт смерті в малій прозі раннього українського модернізму : архетипно-міфологічна і філософська інтерпретація : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : 10.01.01. Житомир, 2016. 203 с.
15. Українська новелістика кінця XIX поч. XX ст. Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі). Упоряд. і прим. Є.К. Нахліка; Вступ. ст. І.О. Денисюка; Ред. Н.Л. Калениченко. Київ : Наук. думка, 1989. 688 с.
16. Хайдеггер М. Что такое метафизика? *Время и бытие: статьи и выступления*. Москва : Республика, 1993. С. 16–26.
17. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Санкт-Петербург, 1880. С. 91.
18. Шумило Н. Під знаком національної самобутності. Київ : Задруга, 2003. 345 с.
19. Чуй А. Українська любовна лірика початку XX століття стан та перспективи дослідження «YoungScientist». № 10. October, 2017. С. 665–668. URL : https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D1%80%D1%8E%D1%81%D0%BE%D0%B2_-_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D1%81_1906.pdf/104 (дата звернення 10.02.2020).

Suvorova L., Khrapchuk S. Psychology of M. Mogilyansky small prose

Summary. The era of early modernism is marked by increased literary interest in topics of irrational nature, making the principle of psychologism one of the leading

manners of reproducing the character's inner world, a way of understanding and explaining his actions. The peculiarities of M. Mogilyansky's figurative world modeling were traced in the literary studies of T. Gundorova, S. Kryvenko, N. Shumylo, N. Kotenko, L. Demskaya-Budzuliak, O. Zelik, A. Menshiy, A. Sergeyeva, but the principle of psychology as the key one in artistic-figurative picture of the world of early Ukrainian modernism was not presented through the prism of separate scientific research. Features of psychologism expression during the transition from the realistic writing styles to modernistic ones are undergoing significant changes, that can be followed at the linguistic, narrative, compositional, cognitive levels. Based on the writer's small prose ("Arrow", "From Dark Sources of Life", "Destruction") the author's use of the palette of tools for psychology expression is underlined, in particular at the level of modeling of the artistic psychoportrait, through descriptions of feelings of loneliness, alienation, fear, hopelessness, absurdity, doom, fatigue, manifestation of various irrational states (dreams, intuitive insights). Psycho-emotional stress is strengthened in artistic text through fragmentation, use of internal dialogues, self-examination, reminiscences, existence of depiction, eroticism, physiology. The author's use of the composite ring and repetition structures creates a peculiar effect of psychological gradation, as in the novels "Arrow", "Death". Updating of the ideas of Western European philosophy, in particular, A. Schopenhauer views, artistically strengthens the concept of life freedom and life choice. Appealing to the image of split personality promotes that the hero is in a state of uncertainty, confusion. The analyzed novels of the writer in a new way present the image of a woman who, from the traditional type of woman-earth, woman-mother, acquires the image of a modern woman. For the author it was essential to emphasize the understanding of woman not as "icon" but as "body", which is achieved through the use of techniques of naturalism, in particular through exacerbation of psychophysiological sensations. Reading the works of M. Mogilyansky suggests that the writer's use of such psychological tools is the evidence of his denying a realistic way of portraying reality and the gradual transition to new forms and techniques of understanding the artistic world.

Key words: psychological detail, psychoportrait, self-examination, internal monologues, psychological gradation, modern aesthetics.